

Zárójelentés

A racionális választás elméletének politikaelméleti-politikatudományi jelentősége. Alkalmazhatósága és az alkalmazás korlátai

OTKA Kutatás 2005-2007

Kutatásvezető: Körösényi András

A pályázati terv a racionális választások elméletének (továbbiakban: RVE) politikaelméleti, politikatudományi alkalmazhatóságának kutatását tűzte célul. Abból indultam ki, hogy módszertani szempontból a RVE a hazai politikatudomány és politikaelmélet egyik „mostohagyermek”. Noha a hazai közgazdaságtanban, majd a szociológiában a RVE bevett módszerré vált, a hazai politológusok nagy része azonban a közgazdaságtan részének tekinti, s mint a diszciplínától idegen terméket, egyszerűen nem vesz róla tudomást. A kutatásom egyik motivációja az volt, hogy ez a helyzet változzon. Demonstrálni kívántam, hogy a politikaelméletben, de különösen a demokráciaelméletben a RVE megkerülhetetlen irányzat, és ezen túl az empirikus igényű politikatudományi kutatások területén is megtermékenyítő hatással van.

A kutatási tervben nem tűztem célul, hogy a szinte önálló diszciplínává vált RVE és ezen belül a társadalmi választások elméletének (továbbiakban TVE) vagy a közösségi döntések elméletén belül önálló tudományos eredményt érjek el. Ehelyett két célt tűztem ki. Az egyik a RVE eredményeinek politikatudományi-politikaelmélet *alkalmazási lehetőségeinek* és egyben az alkalmazhatóság korlátainak a feltárása. A másik az volt, hogy elősegítsem a RVE-nek a *hazai politikatudományban való alkalmazását*, meghonosodását.

I. A kutatás érdemi tudományos eredményei

A kutatás három különböző síkon folyt, és ennek megfelelően az eredmények alábbi bemutatását is három részre szeretném bontani. Az első részben a RVE és a TVE a kutatásban vizsgált szűkebb értelemben vett demokrácia- és politikaelméleti implikációit foglalom össze. A második részben a RVE demokráciaelméleti és politikatudományi alkalmazásának a kutatásban elért eredményeit mutatom be. A harmadik részben pedig beszámolok a kutatás során végzett empirikus eredményekről. Önálló új tudományos eredményeket a második és harmadik területen sikerült elérni, míg az első területen - az eredeti célkitűzéseknek megfelelően - a nemzetközi, elsősorban amerikai diszciplína jelentőségének a bemutatására törekedtem.

1. A szavazási paradoxonok és a RVE és TVE további implikációi

Az alábbi első pontban a RVE és a TVE azon, a kutatás során vizsgált és elemzett eredményeit mutatom be, amelyek az amerikai és nemzetközi politikatudományban jól ismertek, és amelyek hazai befogadása várat magára. Mindebben munkám új tudományos eredményt nem hozott /6/.^{*} Az alábbiak bemutatása azért fontos mégis, mert erre - ezek alkalmazására - épülnek kutatásom azon új tudományos eredményei, amelyeket alább a 2. és 3. pontban fejtek ki.

A szavazási paradoxonok azt mutatták, hogy a demokrácia, mint önkormányzat nem egyszerűen azért nem megvalósítható, mert a nagy létszámú államokban technikailag nehéz összegezni az egyéni preferenciákat, hanem mert elméletileg (matematikailag) sem lehet összegezni úgy, hogy a "fair" eljárás bizonyos szabályait betartva egyértelmű eredményhez jussunk. A racionális egyéni döntésen alapuló kollektív döntés irracionális lehet. Az egyéni preferenciákból kiindulva - azok aggregációja révén - a közérdek nem határozható meg egyértelműen (Arrow 1951; Riker 1982).

Az egyensúly-probléma vizsgálata megmutatta (Riker 1983), hogy intézményi vagy más korlátok nélkül az egyéni preferenciák bármilyen módszerrel történő társadalmi szintű „összeolvasztása” nem eredményez egyensúlyt, illetve stabil többséget. A racionális és autonóm egyénekből álló társadalomban nincsen eleve harmónia, azaz "természetes egyensúly", sőt: diszharmónia, konfliktus jön létre (lásd Arrow lehetetlenségi-tételét). A TVE megmutatta, hogy a politikában Adam Smith gazdaságra vonatkozó "láthatatlan kéz" tételével éppen ellentétes a helyzet. Mancur Olsontól (1965) tudjuk, hogy a kollektív cselekvés sajátosságai a problémákat tovább tetézik. Míg Smith feltételezése szerint az egoista önérdéküket követő egyének (gazdasági) cselekvései kollektív haszonhoz, közjóhoz vezetnek, addig Olson bebizonyította, hogy gyakran ennek éppen az ellenkezője történik.

A szavazási-paradoxonok ugyanakkor nem jelentenek gyakorlati problémát, azonban ez a tény a normatív demokráciaelmélet szempontjából korántsem ad okot optimizmusra. A ciklikusságot ugyanis a szavazási helyzetek intézményi strukturáltsága és azok manipulációja teszik elkerülhetővé. Ennek demokráciaelméleti szempontból súlyos ára van: a fair eljárás szabályainak megsértése, az egyéni preferenciarendezés manipulálása, a választói autonómia megsértése. Mindennek az a normatív implikációja, hogy a többségi döntésnek nincsen morális töltete, jelentése; azaz helyesebb *procedurális* értelemben felfognunk.

Rendet vagy egyensúlyt csak a korlátozó intézmények teremthetnek, amelyek egy diktátor vagy bizonyos csoport(ok) preferenciáit érvényesítik a többiekével szemben, illetve korlátozzák azokat annak érdekében, hogy – az ilyen módon mesterségesen teremtett - többségi egyensúly fennmaradjon. Ilyen korlátozó intézményt jelent például egy szavazási eljárás vagy másképpen választási rendszer, amely strukturálja a helyzetet (alternatívák halmazának korlátozása), és csak korlátozottan - és nem egyenlően - veszi figyelembe az egyének preferencia-rendezését. Az út-függőség lehetőséget teremt a szavazási napirend illetve eljárás manipulációjára (Riker 1983), amivel elérhető mások szavazási alternatíváinak korlátozása.

* A szögletes zárójelben a zárójelentés II. Részében felsorolt azon publikációra vagy kéziratra utalok, ahol az adott kérdést a kutatási projekt keretében bővebben tárgyaltam.

Politikai implikációit tekintve következtetésünk az, hogy kompromisszumot (trade-off) kell kötnünk a kollektív racionalitás és a hatalomkoncentráció között. Koherens társadalmi döntés ugyanis nem alakul ki spontán, az egyéni preferenciák fair eljárás révén történő aggregálásával; azt csak az egyéni preferenciákat megsértő diktátor, vagy valamilyen intézményi-eljárási kényszer képes létrehozni. Ezzel szemben az olyan társadalmi szervezetek, ahol a hatalom szétszórta, kevésbé ígéretes perspektívákkal rendelkeznek arra, hogy koherens kollektív döntést hozzanak (Shepsle-Bonchek 1997).

2. A RVE és a TVE alkalmazása a demokráciaelméletben

A kutatás második dimenziójában arra törekedtem, hogy a RVE-t és a TVE-t eszközként használjam a demokrácia klasszikus elméletének elemzésében. A demokráciát a nép önkormányzataként megragadó *klasszikus* elmélet két kortárs elméleti variánsával foglalkoztam: az egyik a demokrácia aggregatív-populista elmélete, a másik a képviselői mandátum-elmélete. Célom e két irányzat elemzése, belső ellentmondásainak feltárása volt.

A klasszikus elmélet *nem* a képviselői demokrácia elmélete. Kimutattam, hogy instrumentálisan fogja ugyanis fel a képviselői intézményt, eszköznek tekinti a nép önkormányzatának megvalósítására /2, 5/. Az *aggregatív-populista* elmélet szerint a nép az, aki az egyes közpolitikai kérdésekben dönt, és abból a célból választ képviselőket, hogy azok a döntéseit végrehajtsák. A választott képviselők illetve tisztségviselők inkább a nép delegáltjai, mintsem önálló szerepet játszó vezetői. A képviselői ezen adaptációs-elmélete (Zolo 1992) egy újabb megnyilvánulása annak a felfogásnak, amelyet Joseph Schumpeter (1987) fél évszázaddal korábban a demokrácia klasszikus elméletének nevezett. Ez úgy ábrázolja a demokratikus politikai folyamatot és a kormányzati döntéshozatal folyamatát, mintha az egy társadalmi választási problematika lenne (Dahl 1956). A képviselői *mandátum-elmélete* (Przeworski et al 1999) mindezt a pártok közvetítésével teszi /7/. Kimutattam azt is, hogy Robert Dahl (1989) normatív demokráciaelmélete is a klasszikus elméletbe illeszkedik /2, 5/.

Kutatásom eredménye volt annak igazolása, hogy az aggregatív-populista elmélet nemcsak a képviselői, de a politikai vezetés fogalmát is negligálja /1, 2, 4, 5/, és azt feltételezi, hogy a közjó illetve az egyértelmű társadalmi választás létezik és az egyéni preferenciákból meghatározható. Ez azonban több szempontból is illúzió, amit munkám során egy külön tanulmányban tárgyaltam /6/. Először, Arrow-nak (1951) és a racionális választás elméletének az 1. pontban ismertetett eredményei megkérdőjelezik, hogy az ex ante adottnak és egymástól függetlennek tekintett egyéni preferenciákból egyértelmű társadalmi választás lenne levezethető. Másodsor, a kollektív cselekvés Macur Olson (1965) által kidolgozott elmélete feltárja azt is, hogy az egyénileg racionális cselekvések irracionális kollektív cselekvéshez vezethetnek. Harmadsor, a racionális tájékozatlanság Anthony Downs-féle (1957) tézise megmutatja, hogy a racionális tájékozatlanság és érdektelenség miként jön létre az egyének racionális és autonóm mivoltának előfeltevése alapján. Ez politikai *heteronómiához* vezet. Negyedszer, William Riker (1982; 1983) kutatási eredményei azt is kimutatják, hogy a stratégiai döntési pozícióba kerülő egyének (a vezetők), a napirend, de akár a választói preferenciák manipulációja („heresthetics”) révén képesek lehetnek a társadalmi választás és kollektív döntés eredményét manipulálni. Míg a népakarat meghatározása kudarcba fullad, addig - racionális választás elméletének paradigmáján belül maradván - a vezetők szerepe értelmezhető. A politikai vezetők fogalmát úgy is meghatározhatjuk, hogy azon egyénekről

van szó, akik a választási napirend illetve a preferenciák manipulációja révén képesek a kollektív döntések meghatározására (v.ö. Shepsle-Bonchek 1997).

A *mandátumelmélet*, mint a demokrácia aggregatív-populista modelljének a pártdemokráciára való alkalmazása azt is feltételezi, hogy a pártpolitikusok tisztán hivatal-orientáltak, a szavazatokért folytatott versenyben érdekeltek a szavazók politikájukról történő informálásában, továbbá a Friedrich-törvény (Friedrich 1937; 1963) érvényesülése növeli a hivatalban levő vezetők reszponzivitását. A képviseleti kormányzás mandátumelmélete, mint normatív elmélet, azonban nem elégszik meg azzal a kérdéssel, hogy a kormányzó politikusok megtartják-e választási ígéreteiket, de az is érdeklő, hogy a kormányzati politika a közérdeket szolgálja-e. A klasszikus felfogása alapján ugyanis a képviseleti kormányzás egyben a közérdeknek megfelelő kormányzást jelent (Pitkin 1967). Przeworski, Manin és Stokes felállítanak egy analitikus elemzési keretet, hogy a képviseleti kormányzás mandátumelméletét alkalmassá tegyék az empirikus kutatás számára (Przeworski et al. 1999). Munkájukra támaszkodva, de eredményeiket továbbfejlesztve elemeztem azokat az előfeltevéseket, amelyek teljesülése nélkül a mandátumelmélet kudarcba fullad /1, 3, 4/. Ezek a következők: (i) az állampolgárok informáltsága és a választási kampányok informatív volta; (ii) a mandátum-reszponzivitás megvalósulása (azaz a Friedrich-törvénynek megfelelően a szavazók joggal számítanak arra, hogy a kormánypolitika a választási ígérekkel azonos lesz, azaz a politikusok kitartanak ígéreteik mellett); (iii) a nyertes választási program, azaz a „mandátum” követése mindig a választók legjobb érdekeit szolgálja. Ezek a feltételek azonban a valóságban aligha teljesülhetnek: empirikus értelemben vett teljesülésüknek számos akadálya van (erről bővebben lásd alább a 3. pontot), továbbá logikai inkohérenca is van közöttük. A kutatás saját eredménye, hogy ezeket az elemzési szempontokat továbbfejlesztve alkalmaztam a képviselet *elszámolatáselméletére*, továbbá Przeworski, Manin és Stokes (Przeworski et al 1999) eredményeitől.

Új eredmény a szakirodalomban annak kimutatása, hogy ha realistább vagy másképpen szkeptikusabb előfeltevéseket választunk elméleti kiindulópontul, akkor a képviselet felhatalmazás-elmélete az adekvát a politikai folyamat és a vezetők-állampolgárok közti aszimmetrikus viszony megagadására /1, 4/. A kutatásban elemzem a *felhatalmazáselmélet* „cezarisztá” implikációit és a demokratikus elitizmushoz való ambivalens viszonyát. A felhatalmazáselmélet három fontos analitikus és normatív következményét mutatom ki /1, 4/. Az első a vezetés és a manipuláció közti különbség eltűnésével, a második az elszámoltathatóság megszűnésével, a harmadik a demokratikus politika perszonalizációjával kapcsolatos. Arra a következtetésre jutok, hogy a leginkább pesszimista előfeltevéseket elfogadó felhatalmazáselmélet összefér Schumpeter kompetitív demokrácia-elméletének egy szkeptikus olvasatával. Bár a demokratikus elitizmus ezen szkeptikus változatában a manipulációtól mentes és a választók által elszámoltatható politikai vezetés alig több pusztán mítosznál, a demokratikus választások mégsem válnak teljesen értelmetlenné és hiábavalóvá, mint a klasszikus elitisták tartották.

3. Empirikus kutatási eredmények

A kutatás fentebb ismertetett második síkján foglalkoztam azzal, hogy a RVE és a TVE eredményeit miként lehet alkalmazni a képviselet mandátum- és elszámolatás elmélet elemzésében. Az mandátum- és elszámolatáselmélet teoretikusan elemzett előfeltevéseinek (szavazók informáltsága, kampány informatív volta, stb.), továbbá a demokratikus visszacsatolás működési mechanizmusainak és azok korlátainak az elemzését egy nem

szisztematikus, hanem inkább esettanulmány-jellegű és igényű empirikus kutatással egészítettem ki /3/.

Ebben azt a kérdést vizsgáltam - hazai politikatudományban először -, hogy a mandátum- és az elszámoltatáselmélet, mint empirikus-elmélet, mennyiben alkalmas a 2006-os illetve a rendszerváltás utáni hazai országgyűlési választások magyarázatára. A választásokon kapott „mandátum”-nak megfelelően végzik-e munkájukat a kormányok, illetve a kampány és a választások értelmezhetőek-e a mandátumelmélet alapján? Létezik-e az elszámoltatáselméletnek megfelelő gazdasági-szavazás Magyarországon, és magyarázza-e a kormányok politikáját és a választások eredményeit? Úgy vélem, ezzel a munkával sikerült bemutatni, vagy legalábbis illusztrálni, hogy ezek az elméletek, és tágabban a RVE segíthetnek bennünket a magyar politika jobb megismerésében, értelmezésében.

Az empirikus kutatás specifikus eredménye a következő volt: a 2006-os választási kampány elemzésekor azt láttuk, hogy a képviselői kormányzás Magyarországon csak igen rossz hatásokkal, vagy másképpen: alacsony színvonalon működik. Kiderült, hogy a kormány (akár mandátum-, akár teljesítmény értelemben vett) elszámoltathatóságának több alapvető feltétele hiányzik vagy alig teljesül. A kampányok dezinformáló illetve manipulatív jellege, a szavazók „rövidlátó” énjéhez való igazodása lerontja a mandátum- és az elszámoltatáselmélet érvényesülésének lehetőségét, illúzióvá teszik a demokratikus választások normatív értelmét. A 2006-os magyar választásokon sem a kormánypárti sem az ellenzéki kampány nem járult hozzá a demokratikus választások minőségének emeléséhez.

Összegezve úgy vélem, hogy a pályázati tervben kitűzött kutatási célokat sikerült elérnem.

II. A kutatási eredmények közzététele. Publikációk, konferencia-előadások

A kutatás menet közben elért részeredményiet számos hazai és nemzetközi konferencián illetve *workshop*-on előadtam (Budapest, Eger-Noszvaj, Pécs, Helsinki, Jéna), közöttük a Magyar Politikatudományi Társaság, az ECPR és az IPSA egyik kutatócsoportjának tudományos rendezvényén. A kutatási eredmények közzétételének adatai alább láthatóak. Két hazai szakcikk már megjelent /2., 3/, egy megjelenés alatt /1/. Egynek a publikációra való előkészítését most végzem és közzétételre benyújtását 2007 decemberében tervezem /6/. Két angolul írt, nemzetközi konferencián érdeklődést kiváltott kézirat publikációját tervezem /4., 5/. Mindkettő egy-egy konferencia illetve *workshop* anyagára épülő kötet részeként jelenik meg abban az esetben, ha a már benyújtott kötet-terveket a kiadók elfogadják. Az OTKA támogatás ténye az összes alábbi publikáción illetve közzétételre szánt kéziratban fel van tüntetve.

Folyóiratcikkek:

/1/. „A demokratikus elitizmus konszenzusán túl“. *Politikatudományi Szemle* 2007 évi 4. szám Megjelenés alatt. (OTKA támogatás feltüntetve)

/2/. „Politikai vezetés: klasszikus demokrácia és paternalizmus között. Racionalizmus és szkepticismus a demokráciaelméletben“. *Századvég*, 2007 évi 3. szám. 3-35.o. (OTKA támogatás feltüntetve)

Kötetben:

/3/. „Elszámoltatható-e a kormány? Képviselő, demokrácia és a 2006. évi választások”. In Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamenti választás 2006. Elemzés és adatok*. Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány – Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet. Budapest, 2006. 253-292.o.- (Az OTKA támogatás feltüntetve.)

Publikálásra előkészített kézirat (elbírálás alatt):

/4/. “Beyond the Happy Democratic Elitism Consensus”, in Heinrich Best and John Higley, eds. *Democratic Elitism Reconsidered*. Rowman & Littlefield.

/5/. “Political Leadership in Two Concepts of Democracy” in András Körösenyi and Gabriella Slomp, eds, *Political Leadership in Liberal and Democratic Theory*. Routledge/ECPR Studies in European Political Science

Publikálásra előkészített kézirat (elbírálásra történő benyújtását 2007 decemberére tervezem):

/6/. “Körköröség, manipuláció és demokrácia. Megoldások a szavazási paradoxonok problémájára.” Budapest, *Kézirat*, 1-19.o.

Konferencia-honlapon történt internetes közzététel:

/7/. „Érvényesíthető-e a népakarat? A mandátum-elmélet és a választások értelme” Előadás a MPTT 2006 június 23-24-én Noszvajon megrendezett Vándorgyűlésén. Letölthető: <http://polvgy2006.ektf.hu/eloadasok/koroskenyi.pfd> (Az OTKA támogatás feltüntetve)

Továbbá a fentebb /5/. sorszám alatt feltüntetett kézirat első változata:

‘Political Leadership: Between Guardianship and Classical Democracy’, paper presented for the ECPR Workshop on „*Political Leadership: a Missing Element in Democratic Theory*”, Helsinki, 7-12 May 2007. (OTKA támogatás feltüntetve) Presented on the ECPR website: <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/helsinki/ws5/korosenyi.pdf> (ez a konferencia-előadás az alapja az 5. sorszám alatt feltüntetett publikációs tervnek)

További konferencia-előadások:

2007 „Beyond the Happy Democratic Elitism Consensus” paper presented for the International Conference on “Democratic Elitism Reconsidered”, Altes Schloss Dornburg, University of Jena, 15-16 June 2007. (Az OTKA támogatás feltüntetve)

2006 „Politikai vezetés és kormányzás. Néhány politikaelméleti megfontolás”. Előadás az ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet és a Kolozsvári Babes-Bolyai Egyetemi Politikatudományi Tanszékének közös Konferenciáján. Budapest, 2006. október 12-14. (OTKA támogatás feltüntetve)

2007 „Politikai vezetés: klasszikus demokrácia és paternalizmus között. Racionalizmus és szkepticizmus a demokráciaelméletben”. Előadás, amely elhangzott a Magyar Politikatudományi Társaság 2007 június 22-23-án Pécsen megrendezett konferenciáján. (OTKA támogatás feltüntetve)

III. A zárójelentésben hivatkozott egyéb munkák

- Arrow, Kenneth 1951: *Social Choice and Individual Values*. John Wiley and Sons, New York.
- Dahl, Robert 1956, *A Preface to Democratic Theory*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- Dahl, Robert 1989, *Democracy and its Critics*. New Haven and London: Yale University Press.
- Downs, Anthony 1957, *An Economic Theory of Democracy*. New York, Harper.
- Friedrich, Carl Joachim 1937: *Constitutional Government and Politics*. New York: Harper.
- Friedrich, Carl Joachim 1963: *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics*. New- York – San Francisco – Toronto – London: McGraw-Hill Book.
- Pitkin, Hannah 1967, *The Concept of Representation*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Przeworski, Adam - Stokes, Susan - Manin, Bernard (eds.) 1999, *Democracy, Accountability and Representation*. Cambridge U.P.
- Riker, H. William 1982, *Liberalism Against Populism*, W.H.Freeman and Company.
- Riker, H. William 1983, "Political Theory and the Art of Heresthetics". In: Ada W. Finifter (ed.), *Political Science: The State of the Discipline*. Washington, D.C.: The American Political Science Association. pp 47-67.
- Shepsle, Kenneth A.- Mark S. Bonchek 1997, *Analyzing Politics. Rationality, Behavior, and Institutions*. W.W.Norton & Company, New York and London.
- Olson, Mancur 1965, *The Logic of Collective Action*. Cambridge, MA., Harvard University Press.
- Schumpeter, A. Joseph 1987, *Capitalism, Socialism and Democracy*. London: Unwin.
- Zolo, Danilo 1992, *Complexity and Democracy*. Cambridge: Polity Press.